

Biblioteka im. Joachima Lelewela przy ulicy Piekarskiej 11, 1928 r. Kierowniczka biblioteki Janina Englert w centrum po prawej stronie

Przedwojenne miasto bibliotek

Maria Górska

Przed II wojną światową w Warszawie nastąpił wysyp bibliotek i wspierających je towarzystw. W 1939 r. Biblioteka Publiczna m.st. Warszawy miała pięć filii dzielnicowych, 36 wypożyczalni i 16 czytelni. Właśnie mija 80 lat od uruchomienia pierwszej filii dzielnicowej - na Pradze. Obecnie I Filia Praska to Czytelnia Naukowa nr I przy ulicy Świętego Wincentego 85, będąca oddziałem Biblioteki Publicznej w Dzielnicy Targówek m.st. Warszawy

Biblioteki powszechne były jednym z chlubnych przejawów samoorganizującego się pod zaborami społeczeństwa polskiego, inspirowanego przez najbardziej światłych i wrażliwych obywateli. Dzieje warszawskich bibliotek publicznych datuje się od 1858 r., kiedy to z inicjatywy księcia Jana Tadeusza Lubomirskiego została założona pierwsza bezpłatna czytelnia przy ulicy Śliskiej. Książę był wybitnym działaczem społecznym i oświatowym, mecenasem kultury, mówiąc dzisiejszym językiem – menedżerem Warszawskiego Towarzystwa Dobroczynności. Zręcznie pomnażał majątek Towarzystwa, nie szczczędając mu i własnych funduszy. Dochodami ze swych dóbr finansował liczne instytucje oraz akcje krzewiące oświatę i czytelnictwo w Warszawie. Dzięki niemu powstały niebawem kolejne bezpłatne czytelnie – m.in. przy Piwnej, Pańskiej, Ogrodowej, Wolskiej, Chmielnej, Smolnej, Mokotowskiej i Czerniakowskiej. W 1890 r. było ich 17, a w 1903 r. – 23 i miały już 16 500 czytelników. Przez prawie pół wieku Wydział Czytelni Bezpłatnych utworzony przy Warszawskim Towarzystwie Dobroczynności był główną i jedyną legalną placówką pracy oświatowej w Warszawie.

Największą popularnością czytelnie cieszyły się wśród rzemieślników i robotników. Współpracownikami instytucji byli natomiast najwybitniejsi ludzie owych czasów, tacy jak Roman Żuliński, Józef Ignacy Kraszewski, Leopold Kronenberg, Adolf Pawiński, Aleksander Rembowski, Stanisław Krzemiński, Bronisław Chlebowski, Jan Kanty Gregorowicz czy Adam Pług. Do roku 1906 czytelnie mieściły się przy innych zakładach WTD, a ich działalność opierała się wyłącznie na pracy personelu honorowego. Były to czasy, kiedy do instytucji społecznych garnęli się ludzie ideowi, nieszukający sławy. *Dzięki temu młodzież – zwłaszcza rzemieślnicza i robotnicza – otrzymywała od nich nie tylko książki, lecz i cenne wskazówki i porady w dziedzinie samokształcenia* – pisał Faustyn Czerwijowski, bibliotekarz, współtwórca założonej w 1907 r. Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy, a w późniejszych latach jej dyrektor. Od 1898 r. kontrolę nad doбором książek w czytelniach sprawował

specjalny urzędnik carski. Często przeprowadzano rewizje, które kończyły się aresztowaniami pracowników i szykanami.

Dopiero na skutek przegranej przez Rosję wojny z Japonią i rewolucji 1905 r. władze carskie zostały zmuszone do ustępstw na rzecz podległych narodów. Niezwłocznie powstały wtedy w Warszawie liczne towarzystwa oświatowe i kulturalne, m.in. Towarzystwo Czytelni m. Warszawy i Towarzystwo Biblioteki Publicznej. Towarzystwo Czytelni jako samodzielna instytucja miało znacznie większe możliwości działania niż Wydział Czytelni WTD. Jego biblioteki funkcjonowały w przystosowanych do tej działalności wynajętych lokalach, zatrudniały wykwalifikowany personel, pobierały drobne opłaty abonamentowe i były otwarte regularnie, przez wiele godzin dziennie. Towarzystwo Biblioteki Publicznej rozpoczęło swoją działalność w 1907 r. W jego statucie widnieje dziesięć nazwisk założycieli. Byli to: Rafał Radziwiłłowicz, lekarz psychiatra, działacz społeczny; Stanisław Leszczyński, prawnik; Józefa Sawicka Ostoja, nowelistka, nauczycielka; Stanisław Krzemiński, krytyk literacki, historyk; Władysław Smoleński, historyk dziejów Polski XVIII wieku; Ludwik Krzywicki, socjolog, działacz społeczny; Samuel Dickstein, wybitny matematyk; Stanisław Michalski, działacz oświatowy; Seweryn Smolkowski, filozof, i pisarz Stefan Żeromski.

Pierwszą czynnością Towarzystwa Biblioteki Publicznej po zatwierdzeniu statutu było przejście Czytelni Naukowej założonej w roku 1893 przez Jadwigę ze Szczawińskich Dawidową, twórczynię i *spiritus movens* Uniwersytetu Łatającego, i jej męża, socjologa i pedagoga Jana Władysława Dawida. Czytelnia znajdowała się przy ulicy Żurawiej 41, a jej prawnymi właścicielami byli: Henryk Sienkiewicz, Leopold Kronenberg, Adam Krasieński, Stanisław Leszczyński, Samuel Dickstein. Komitet TBP w 1907 r. wynajął dla jej zbiorów lokal przy Rysiej 1 (obecnie plac Dąbrowskiego, jest tu pamiątkowa tablica), składający się z siedmiu dużych pokoi, aby wkrótce otworzyć ją dla czytelników jako Bibliotekę Publiczną w Warszawie. W następnych latach wzrastała liczba członków Towarzystwa, napływały dary książkowe i pieniężne. Do najcenniejszych należały m.in. archiwum Szkoły Głównej, księgozbiory Jana Baudouina de Courtenay, Jana Blocha, Walentego Dutkiewicza, Zygmunta Glogera, Stanisława Leszczyńskiego, Bolesława Prusa, Edwarda Witkowskiego, Zygmunta Wołoskiego. Dodatkowo w 1912 r. pod zarząd Towarzystwa Biblioteki Publicznej przeszła – wraz ze swym cennym księgozbiorem i wykwalifikowanym personelem – Biblioteka Kolejowa Drogi Żelaznej Warszawsko-Wiedeńskiej.

Od 1914 r. Biblioteka Publiczna dysponowała już własnym gmachem przy Koszykowej 26, ufundowanym przez Eugenię Kierbedziową, córkę Stanisława Kierbedzia, budowniczego warszawskiego mostu. Wszystkie instytucje biblioteczne od 1907 do 1914 r.

Syrenka – secesyjny ekslibris Towarzystwa Biblioteki Publicznej, zaprojektowany przez Edwarda Okunia, znajduje się na wielu publikacjach z najstarszych zbiorów Czytelni Naukowej nr 1

Źródło: Archiwum Biblioteki Publicznej w Dzielnicy Jązłowiec m.st. Warszawy

Czytelnia książek
I Filii Dzielnicowej
na Pradze przy ulicy
Skaryszewskiej 8, 1934 r.

utrzymywały się z drobnych opłat abonamentowych, głównie jednak z ofiarności społecznej. To źródło finansowania przestało być wystarczające na skutek zubożenia społeczeństwa, spowodowanego I wojną i jej skutkami. Aby ratować biblioteki przed upadkiem, w 1922 r. powstało Towarzystwo Bibliotek Powszechnych. W kolejnych latach rozwiązały się poszczególne towarzystwa, przekazując mu swoje biblioteki, aż w 1924 r. zgromadziło ono 24 placówki.

W 1925 r. Biblioteka Publiczna otworzyła pierwszą Czytelnię dla Dzieci. Ogromne powodzenie tej placówki pokazało konieczność jej poszerzenia, a także zakładania nowych bibliotek dla dzieci. W roku 1928 rozwiązało się Towarzystwo Bibliotek Publicznej, a jego majątek przejął samorząd warszawski, co w historii Biblioteki zapisało się jako „umiastowienie”. Wylonione z TBP Towarzystwo Bibliotek dla Dzieci do roku 1930 zorganizowało sześć bibliotek dziecięcych, zaopatrując je w odpowiednie księgozbiory, meble, sprzęty i zatrudniając fachowy personel.

Magistrat Warszawy zapewnił Bibliotece Publicznej stały budżet, co wzmocniło jej bezpieczeństwo finansowe i stworzyło możliwość rozwoju. Dyrektor Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy Faustyn Czerwijowski opracował i złożył w 1928 r. prezydentowi miasta wytyczne dalszej polityki bibliotecznej w „Memoriale w sprawie rozwoju czytelnictwa m.st. Warszawy za pośrednictwem bibliotek publicznych”. Zakładał on stworzenie sieci bibliotecznej dla milionowego miasta, której centrum stanowiłaby biblioteka na Koszykowej. W poszczególnych dzielnicach, takich jak Praga, Żoliborz, Wola, Powązki, Śródmieście i Ochota, miały powstać jej filie dzielnicowe. *Każda filia dzielnicowa, mając w ośrodku swoim kierownictwo, winna się składać typowo z działów następujących: 1) księgozbioru podstawowego o charakterze naukowym, 2) biblioteki podręcznej, 3) czytelnicy pism i 4) zbiorów*

specjalnych zależnie od potrzeb indywidualnych poszczególnych filii – przede wszystkim zaś dotyczących danej dzielnicy (Faustyn Czerwijowski „Biblioteka Publiczna m.st. Warszawy: stan na 1 VI 1936 roku”, Warszawa 1936).

W latach następnych powstała w Warszawie sieć biblioteczna o strukturze zaplanowanej przez Faustyna Czerwijowskiego. W chwili wybuchu II wojny tworzyło ją pięć filii dzielnicowych, 34 wypożyczalnie, w tym jedna dla niewidomych i jedna dla ślepiec, oraz 16 czytelni i dwie wypożyczalnie dla dzieci. Na pozostałych kartach biuletynu „Bibliotekarz” (rocznik 1934/35 i 1935/36), wydawanego przez Bibliotekę Publiczną m.st. Warszawy, czytamy: *I filia dzielnicowa Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy została w dn. 28.XI 1934 uruchomiona na Pradze, przy ul. Skaryszewskiej Nr. 8. Obejmuje na razie księgozbiór naukowy – około 5.000 tomów, b-kę podręczną – 300 tomów i numeruje 50 pism w jęz. polskim, francuskim, niemieckim i angielskim. Korzystanie ze zbiorów dostępne jest dla każdego, kto ukończył lat 15, w salach czytelnianych na miejscu. Opłata mies. zł 1, lub za wstęp jednorazowy gr. 10. Biblioteka otwarta jest we czwartki od godz. 9 do 14, a w inne dni od 16 do 21. (...) Kierowniczką pierwszej filii została bibliotekarka J. Englertówna. Do sprzątnięcia, szatni i innych prac pomocniczych wyznaczono dwóch gońców.*

Księgozbiór naukowy I Filii Praskiej, zawierający ponad dwa tysiące tomów cennych XIX-wiecznych publikacji, pochodził z dubletów Biblioteki Publicznej, odziedziczonych po jej historycznych poprzedniczkach, takich jak legendarna Czytelnia Naukowa przy Żurawiej 41. Ocalał notatnik, w którym kierowniczka Janina Englert zapisywała ważniejsze wydarzenia. O powierzeniu tej 30-letniej bibliotekarce z biblioteki przy ulicy Piekarskiej 11 na Starym Mie-

ście tak prestiżowej funkcji, jaką było prowadzenie pierwszej dzielnicowej filii Biblioteki Publicznej, zdecydowały nie tylko jej kwalifikacje zawodowe, ale też cechy osobiste, takie jak energia, pasja społecznikowska, inteligencja, pracowitość, zdolności organizacyjne i wysoki poziom etyczny. Ci, którzy ją pamiętają, poświadczą, że taka właśnie była.

Umieszczenie pierwszej filii na Pradze było wyrazem szczególnej troski dyrektora Czerwijowskiego o zaspokojenie potrzeb edukacyjnych tutejszego środowiska robotniczo-rzemieślniczego. Zabiegało o to również prężnie działające Towarzystwo Przyjaciół Pragi. Wcześniej, na początku lat 20. XX wieku, pojawiły się na Pradze i Targówku wypożyczalnie należące do Towarzystwa Bibliotek Powszechnych, z księgozbiarami beletrystycznymi. Sieć biblioteczna ulegała systematycznej rozbudowie w drugiej połowie lat 30. XX wieku. Wkrótce lokal I Filii Praskiej przy Skaryszewskiej, usytuowany na III piętrze miejskiego gmachu szkolnego, okazał się niezbędny IV Gimnazjum Miejskiemu im. Jakuba Jasińskiego. Dla Czytelni wynajęto pomieszczenie na parterze i pierwszym piętrze oficyny poprzecznej domu przy ulicy Wileńskiej 13. *Powierzchnia ogółem wynosiła 180 m. kw. Termin najmu został ustalony do dn. 31 III 1938 r. z możliwością przedłużenia go do dn. 31 III 1939 r. Do tego czasu Biblioteka spodziewa się wybudować własny gmach odpowiadający istotnym potrzebom Filii na Pradze. (...) w dniu 8 II 1936 r. oddano placówkę do użytku czytelników („Bibliotekarz” 1936/1937 nr 6-7).*

44

Wbrew przewidywaniom los zatrzymał w tym miejscu I Filię znacznie dłużej. Nowa lokalizacja znacznie polepszyła warunki jej funkcjonowania, co zwiększyło frekwencję i ożywiło działalność w środowisku lokalnym. W chwili wybuchu II wojny na północnej Pradze i Targówku działało dziewięć samodzielnych placówek Biblioteki Publicznej: I Filia dzielnicowa (Czytelnia Naukowa), trzy czytelnie dla dzieci, cztery wypożyczalnie oraz biblioteka specjalna (dla niewidomych), a także liczne punkty biblioteczne ulokowane w świetlicach różnych instytucji społecznych. Pierwsze lata okupacji upłynęły w trudnych warunkach. A jednak – bez opał, wody, właściwego światła, w lokalach tylko częściowo oszklonych (wiele okien zabezpieczonych było dyktą lub papą) – *placówki rozwijały bardzo żywą działalność, służąc książką młodzieży tak z jawnych szkół zawodowych, jak objętej tajnym nauczaniem, oraz czytelnikom dorosłym, szukającym w książce zapomnienia i otuchy. (...) Czytelnia Naukowa zdobyła prawie kompletny zestaw podręczników szkolnych z rezerw Biblioteki Głównej i drogą prywatnie zdobywanych depozytów, to bowiem było podstawową potrzebą młodzieży [Janina Englert „W latach okupacji (I IX 1939 – 1942 – 1944)” w: „Dzieje Pragi”, Warszawa 1970].*

W listopadzie 1939 r. ukazało się rozporządzenie Urzędu Propagandy o wyłączeniu ze zbiorów książek antyniemieckich. To był początek akcji oczyszczania księgozbiorów. Lista książek zakazanych obejmowała ponad tysiąc nazwisk autorów, większość dzieł historycznych, prace z za-

kresu myśli politycznej, zwłaszcza komunistycznej, wojskowości, arcydzieła literatury polskiej i obcej, książki pisarzy pochodzenia żydowskiego, książki w językach francuskim i angielskim, a po wybuchu wojny z Rosją – rosyjskim. Mimo kłopotów z cenzurą i administracją niemiecką, braku nowych nabytków, z przerwami, w zmniejszonej liczbie i utrudnionych warunkach lokalowych biblioteki jednak działały. W owych czasach heroiczna postawa bibliotekarzy i czytelników decydowała często o przetrwaniu zbiorów z różnych względów narażonych na zniszczenie. Jeden z mieszkańców Bródna, robotnik Ryszard Calko uratował ponad 300 książek z miejscowej wypożyczalni, płonącej w czasie oblężenia. Kiedy wypożyczalnię otwarto na nowo, przywiózł do niej ocalone książki. 4 grudnia 1942 r. z rozkazu władz okupacyjnych zamknięto wszystkie placówki biblioteczne. Zredukowano większość personelu, zlikwidowano większość lokali, a pozostałe przeznaczono na składy książek. Udostępnianie zbiorów odbywało się w Czytelni Naukowej konspiracyjnie, w kręgu zaufanych czytelników. W obawie przed rekwizycją kierowniczka ukryła setki tomów polskich książek w piwnicach okolicznych domów, pousuwała ich karty z katalogów. W akcji pomagali jej dwaj przyjaciele – woźny pan Kamiński i dozorca domu przy Wileńskiej, pan Ciecierski.

Wybuch Powstania Warszawskiego zastał na Pradze trzy bibliotekarki, które zamieszkały w swoich placówkach, aby z dużą odwagą i poświęceniem chronić je przed rabunkiem i zniszczeniem: Janinę Englert, kierowniczkę Czytelni Naukowej nr 1 przy ulicy Wileńskiej 13, Agnieszkę Stepnowską z Biblioteki Głównej – w Wypożyczalni przy ulicy Środkowej 11 i Eugenię Tacikowską, kierowniczkę Wypożyczalni nr 19 przy Kawęczyńskiej 4. Janina Englert była żołnierzem Armii Krajowej o pseudonimie „Klima”. Od 1939 r. mieszkała w kamienicy przy Floriańskiej. W czasie Powstania Warszawskiego w swoim mieszkaniu utrzymywała punkt pomocy żołnierzom. Kiedy zburzono Warszawę lewobrzeżną, nocowały u niej tłumy ludzi.

Po wyzwoleniu Pragi uporządkowanie księgozbiorów i zdewastowanych pomieszczeń, w których brakujące szyby i dziury w drzwiach łatano deskami i dyktą, odbywało się w szybkim tempie. Nie zważając na brak opału, światła i wody, już 23 listopada 1944 r. nastąpiło otwarcie placówek przy Wileńskiej, Kawęczyńskiej i Środkowej. Czytelnia przy ulicy Wileńskiej 13 mogła korzystać ze swojego bohatersko ocalonego księgozbioru. Wkrótce jednak władza ludowa zarządziła nowe konfiskaty. Już w roku 1949 ukazał się pierwszy obszerny spis książek przeznaczonych do usunięcia ze zbiorów bibliotecznych. Na indeksie znalazły się m.in. prace Józefa Piłsudskiego i publikacje jemu poświęcone, książki o wojnie polsko-bolszewickiej, pisma Romana Dmowskiego, podręczniki języka angielskiego, publikacje o harcerstwie, tłumaczenia pisarzy amerykańskich, książki autorów związanych z emigracją londyńską, prace uczonych i pisarzy polskich z dawnych Kresów Rzeczypospolitej i wiele innych. Ogółem w latach 1949-1957 wycofano ze zbiorów biblio-

Janina Englert w 1984 r.,
podczas obchodów
50-lecia Czytelni
Naukowej nr 1

Czytelnia Naukowa
przy ulicy Świętego
Wincentego 85, 2010 r.

Źródło: Archiwum Biblioteki Publicznej w Dzielnicy Targówek w m.st. Warszawie

tecznych 4 tys. tytułów. I znów dzielna kierowniczką Czytelni Naukowej, przy pomocy zaufanych pracowników, ukrywała najcenniejsze zbiory w piwnicach, wycofywała karty z katalogów, od pokoleń wypracowanymi sposobami chroniła powierzone jej dobra kultury narodowej.

W 1954 r. nastąpiła decentralizacja sieci bibliotecznej. Utworzono, odpowiadające podziałowi administracyjnemu miasta biblioteki dzielnicowe. Ośrodkiem każdej z nich były czytelnie naukowe. Kierowniczką czytelni kierowały od tego czasu całymi dzielnicowymi zespołami bibliotecznymi. Janina Englert została szefem wszystkich bibliotek na Pradze-Północ, dzielnicy obejmującej wówczas obszar dzisiejszej Pragi-Północ, Targówka i Białoleki. Jak zawsze sprawna i skuteczna, pełna poświęcenia i pasji, wpoila swoim następczyniom przeświadczenie, że bibliotekarstwo to nie tylko zawód, ale przede wszystkim służba społeczna. Otworzyła wiele nowych placówek, zmodernizowała stare, walczyła o budżet, przewyciężała naciski ideologiczne, omijała pułapki, zręcznie unikała zaangażowania w sprawy, których nie mogła zaakceptować. Będąc osobą bardzo religijną, pilnowała neutralności ideologicznej i światopoglądowej bibliotek publicznych. Pracowała w bardzo trudnych czasach, ale zawsze była w zgodzie z sobą. W 1968 r. po 40 latach pracy, w wieku 65 lat, przeszła na emeryturę. Zostawiła ponad 30 niezłe prosperujących bibliotek z dobrze dobraną, kompetentną załogą, która dziedziczy pamięć o niej i jej etos zawodowy. Za swą działalność otrzymała wiele wyrazów wdzięczności i odznaczeń, ale najbardziej ceniła sobie legitymację nr 1 Towarzystwa Przyjaciół Pragi. Czytelnia Naukowa nr 1 w roku 1956 została przeniesiona na teren nowo wybudowanego osiedla Praga II, do budynku przy ulicy Brechta 15. Tam, pomimo trudnych warunków lokalowych, zasłynęła jako ważne źródło wiedzy dla intensywnie kształcącej się w tamtych latach inteligencji praskiej. Dopiero w 1974 r. doczekała się własnego, specjalnie dla niej zaprojektowanego, obszernego lokalu na osiedlu mieszkaniowym Bródno – przy ulicy Świętego Wincentego 85 – w którym funkcjonuje do dziś.

Janina Englert na emeryturze często wracała do swojej Czytelni. Pracowała prawie do osiemdziesiątki jako wolontariuszka. Jej mała postać w granatowym fartuchu przy katalogach, które ustawicznie wymagały żmudnej i fachowej „melioracji”, utrwaliła się w pamięci tych, którzy mieli zaszczyt z nią obcować w tamtych czasach. Zmarła 11 maja 2004 r. w wieku 104 lat, jako jedna z najstarszych mieszkanki prawobrzeżnej Warszawy.

Czytelnia, centralna placówka dzielnicowej sieci bibliotecznej Targówka, stała się ważnym miejscem spotkań dla lokalnej społeczności. W 1999 r. w głównej sali nowo wybudowanego Ratusza zorganizowano wystawę prezentującą mieszkańcom najcenniejsze dzieła z kolekcji książek XIX-wiecznych znajdujących się w zbiorach Czytelni. Wystawa była wielkim zaskoczeniem dla mieszkańców – mimo 25-letniej obecności Czytelni na Bródnie niewiele osób wiedziało o jej starych zbiorach. Po radykalnej modernizacji wnętrza w latach 2008-2009 Czytelnia pełni funkcję ośrodka kultury lokalnej i edukacji pozaszkolnej. Dyrekcja i pracownicy Biblioteki Publicznej w Dzielnicy Targówek m.st. Warszawy wystąpili do władz miasta o zgodę na nadanie Czytelni Naukowej nr 1 imienia Janiny Englert.

Źródło: „Bibliotekarz” 1934/35, 1935/36, 1936/37; Faustyn Czerwiński „80-lecie bibliotek publicznych w Warszawie”, Warszawa 1938 oraz „Biblioteka Publiczna m.st. Warszawy: stan na 1 VI 1936 roku”, Warszawa 1936; Janina Englert „W latach okupacji (I IX 1939 – 1942 – 1944)” [w:] „Dzieje Pragi”, Warszawa 1970; Janina Jagielska „Znaczenie uniastwienia Biblioteki Publicznej dla rozwoju sieci bibliotek publicznych w Warszawie” [w:] „O potrzebie założenia publicznej biblioteki w Warszawie”, Warszawa 2007; Elżbieta Mazur „Dobroczynność w Warszawie w XIX wieku”, Warszawa 1999; Ryszard Przelaskowski „Zarys działalności Biblioteki Publicznej w okresie drugiej wojny” [w:] „Z dziejów książki i bibliotek w Warszawie”, praca zbiorowa pod. red. Stanisława Tazbira, Warszawa 1961.

Maria Górska – kierowniczka Czytelni Naukowej nr 1, oddziału Biblioteki Publicznej w Dzielnicy Targówek m.st. Warszawy